

ПРОМЕТЕЙ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ (30 РОКІВ БОРОТЬБИ)

До 150 - річчя Лесі Українки
(25.02.1871 - 01.08.1913)

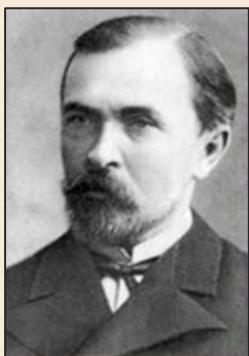
*"Я на гору круту крем'яную
Буду камінь важкий підіймать
І, несучи вагу ту страшную,
Буду пісню веселу співать."
(Contra spem spero)*

Леся Українка - славетна українська письменниця, геніальна поетеса і драматург, перекладач і культурна діячка. Багато її творів визнані шедеврами світової літератури.

Життя Лесі Українки стало втіленням дієвої любові до України та її народу. Невиліковно хвора і під кінець життя майже позбавлена можливості пересування, Леся навіть з-поміж здорових людей вирізнялась своєю активною життєвою позицією і енергійністю, її творчість і донині вражає широтою тематики і безмежним драматизмом.

Леся Українка (Лариса Петрівна Косач) народилася 25 лютого у Новограді - Волинському у родині з високими духовними інтересами. Мати і батько походили з дворянських родів. Кожен з них був особистістю непересічною, яскраво обдарованою.

Мати Лесі Українки, Олена Пчілка (уроджена Ольга Петрівна Драгоманова) - письменниця, фольклористка, громадська діячка. Батько її, Петро Антонович Косач - нащадок давнього шляхетського роду, юрист, просвітянин.

Батько Петро Косач

З дитинства Леся жила оточена любов'ю рідних, спілкувалася з цікавими, доброзичливими, інтелігентними родичами і друзями, серед яких (зокрема) видатними діячами української культури: Михайлом Старицьким, Миколою Лисенком, Іваном Франком.

Діти Косачів отримали домашнє виховання, їх вчили мовам, музиці, літературі, математиці.

До певного часу дитячі роки Лесі, татової улюблениці, яка дружила з сестрами і особливо з братом Михайлом, склалися прекрасно і здавалися безхмарними. Лариса була жвавою і допитливою дівчинкою. У чотири роки добре читала, а в п'ять уже написала досить змістовного листа своєму дядькові М. Драгоманову. Дитячі роки поетеси минали на Поліссі. Взимку Косачі жили в Луцьку, а літом - у с. Колодяжне.

Мати Олена Пчілка

«Мені часом здається, - писала вона, що з мене вийшов би далеко кращий музикант, ніж поет, та тільки біда, що натура утяла мені кепський жарт». Цей «жарт» - початок туберкульозу, з яким вона боролась усе життя.

Боротьба з хворобою почалася 1881 року, коли маленька Леся промочила ноги в крижаній воді річки Стир. З'явилися хворобливі набряки рук, які лікували

саліциловою маззю та народними методами, припускаючи ревматичне запалення суглобів. В одному з листів Леся згадує хорею. Лікування не допомагало. Біль був нестерпним: «У мене іще і досі болить ліва рука, так, що нічого не можна робить: ні грать, ні держать нічого...».

Від неточного діагностування хвороби було втрачено багато цінного часу. І першим Гадяцький земський лікар Борткевич встановив діагноз – туберкульоз кісток і порадив прооперувати руку.

Леся з братом Михайлом

На той час юна Леся брала уроки гри на фортепіано в дружини Миколи Лисенка Ольги Олександрівни, що для неї було важливим, адже так вона забувала про сильний біль.

В жовтні 1883 року професор Олександр Христофорович Рінек зробив першу, але, на жаль, не останню операцію.

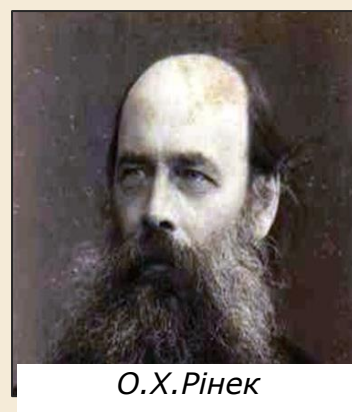
Яке саме оперативне втручання перенесла 12-річна Леся, сказати важко. Швидше за все, судячи за лікарським описом та за спогадами рідних, видаляли уражені туберкульозом кісточки. Ця перша операція була успішною і врятувала

Лесю руку, але від хлороформу дівчинці було дуже погано, під час операції вона відчувала біль, потім піднялася температура, рука боліла немилосердно, перев'язки були нестерпно болючими. Але боліло не лише фізично: лікарі поводитися грубо, хвору приходили оглядати студенти-медики - Леся відчувала себе не людиною, а піддослідним експонатом. На щастя, поруч із дитиною був лагідний і люблячий батько, завжди готовий підтримати, розрадити і, якби міг, прийняти на себе весь її біль.

Шрами, непропорційний розмір і деформацію через видалені кістки Лариса Петрівна ховала під чорною рукавичкою, яку завжди вдягала на ліву руку. Крім того, від операції та лікарні залишилися жахливі спогади, через які Леся без страху не могла навіть чути про медичні заклади.

У 1884 році в Лесі почала боліти нога, і біль цей протягом 15 років аж до операції в Берліні у 1899 році майже не припинявся, то злегка нагадуючи про себе, то надовго вкладаючи дівчину в ліжку.

Хвора нога дошкуляла постійними болями, які загострилися так, що перед Різдвом 1884 року поставили дівчину на милиці. Через деякий час вона не могла вже й пересуватися.

О.Х.Рінек

З червня 1885 року протягом двох місяців Леся в супроводі матері перебуває на лікуванні в Друскеніках Гродненської губернії, де лікували ревматизм на основі джерел солоних та слаболужних вод. Але лікування нічого не дало. Леся повернулася «в такому здоров'ї, яке було до поїздки».

Хоча Леся без сліз не могла згадувати про хірургів, її знову повезли у Київ до професора О.Х. Рінека на консультацію. Операцію лікар не наважився робити й порадив за допомогою спеціального приладу поволі розтягувати хворий суглоб. Через місяць процедуру припинили і на ногу поклали гіпсову пов'язку, з якою Леся пролежала нерухомо наступних два місяці. Надворі було літо, спека, і отой страшенно незручний, важкий гіпс, що покривав не лише ногу, а й поперек, Леся називала «липкими кайданами».

Після цього ще два місяці лікар О.Рінек рекомендував не ходити, а переносити Лесю на руках.

Лікування в клініці було дуже болючим, проте Леся мужньо переносила його.

Нічого писати в такому стані вона не могла, однак багато читала.

Терпіти біль вона привчила себе з дитинства:

*"Як дитиною бувало,
Упаду собі на лихо,
То хоч в серце біль доходив,
Я собі вставала тихо.
"Що болить?" - мене питали,
Але я не признавалась -
Я була малою горда, -
Щоб не плакати, я сміялась".*

Восени Леся почала ходити за допомогою милиць. Стан здоров'я навіть через 8 місяців у Лесі не покращився.

В листі братові Михайлові в цей час Леся писала: «Я так думаю, що не минути мені ножа, а вже то мені так не минеться... Жаль якось і вимовить, але мушу сказати, що моє оце двомісячне лежання в липких кайданах було зовсім надаремністю, отак-таки зовсім надаремно! А прибуток хіба тільки той, що тепер ходжу на двох милицях, що болять ноги в ступнях і через те я ходжу по-котячому, та ще й спина болить гірш, ніж перше».

У травні 1888 року Леся Українка з матір'ю їздить до Варшави на консультацію до лікарів. Професор Краєвський радив зробити операцію ноги, інші лікарі не рекомендували цього.

Порадили виготовити протез, що допоміг би їй ходити без болю й сторонньої допомоги. Протез був виготовлений і Леся користувалась ним довгий час - до березня 1891 року.

Протягом двох років консультують Леся Українку різні лікарі, зокрема Харківський професор Вільгельм Грубе. Ще одним кроком в лікуванні було відвідування народної цілительки баби Параски на хуторі біля Сум на Харківщині. Баба Параска виявилася не якоюсь знахаркою-шептухою, а людиною, добре обізнаною в народній медицині й застосуванні рослинних ліків на практиці. У листі до брата Леся зазначала, що бабине лікування (купелі з різного зілля) їй допомогло. Але масаж, який порадив харківський професор Грубе, зіпсував увесь позитивний ефект. Через масаж знов почав боліти хворий суглоб.

Леся Українка в Криму

Влітку 1888 року Леся Українка вперше виїжджає в Одесу до моря. Два роки поспіль, протягом двох місяців (липень-серпень) проходить курс лікування в Одесі на Хаджибейському лимані.

У жовтні 1889 року в Одесі Лесі знов проводили масаж ноги. Масаж спричинив загострення хвороби. В листі до брата Михайла вона писала: «Після тижня масажної курації нога моя розтроюдилась так, що й ступить було годі. Тоді я покинула його».

Оскільки стан здоров'я Лесі не покращувався батько везе її в Київ на консультацію до лікарів. Лікар О.Рінек приписав двомісячне лежання з натягнутою тягарцем ногою і добрим харчуванням, а Іван Павловський рекомендував витягування ноги протягом місяця, випалювання залізною голкою хворого суглоба, а потім поїздку на лиман або в Саки.

Літо 1890 року Леся з матір'ю провели в Криму: Саки, Євпаторія, Севастополь, Бахчисарай, Ялта, Одеса. Леся лікували спочатку грязями, а потім морськими купаннями. Таке лікування пішло на користь - дівчина змогла ходити з однією милицею. Але всі зусилля лікарів, матері й самої Лесі пішли нанівець, бо, повернувшись додому, вони застали там хвору дифтерією сестру Лесі Ізидору.

Біль в нозі продовжується, ходити без милиць не може, і часто не може спати.

В січні 1891 року вирішено поїхати у Відень на операцію до професора Більрота. Віденський професор не рекомендував оперувати хвору ногу, бо організм був кволий, суглоб мав запалення і шукати пробними операціями вогнище туберкульозу в такому стані було небезпечно. Лікар порадив носити спеціальний апарат, який не давав би рухатися хворому суглобу. А лікуватися поки що слід було

морськими ваннами в Італії. Апарат для Лесиної ноги зробили, і, що найголовніше, нога в ньому справді-таки не боліла.

У період 1891-1896 Леся надзвичайно багато працювала. Хвороба періодично нагадувала про себе, то загострюючись, то полегшуючи її стан. Ще до кінця 1895 року, то, може, через владайські купання чи болгарський клімат, нога майже не боліла. Вдома Леся навіть ходила без палички, беручи її тільки на вулицю.

Смерть любого дядька Михайла Драгоманова та бабусі сильно вразили її. Однак вона знайшла в собі сили, щоб не розгубитись, не втратити самовладання та ще й доглянути за осиротілою родиною.

У серпні 1896 року нагадує про себе хвора нога, вона починає боліти так, що лікар Модест Левицький наказує лежати 3-4 дні для припинення болю.

На початку грудня її поклали в ліжку й почали за призначенням київського професора Кирила Михайловича Сапежка впорскувати йодоформ. У листі до дядини Леся розповідала: «Се процедура довга й неприємна, та нічого робить, не викрутишся від неї, бо нога за останній час все одно зовсім не хотіла мені служити, а до того ще й вночі спати не давала. Після першого вприскування вона суток з 5 ще дужче боліла, зате тепер утихла...» Лікарі запевняли Лесю і її рідних, що інколи впорскування йодоформу виліковують туберкульоз кісток повністю. Було вирішено взимку провести курс лікування, літо й осінь — купання в морі, а потім, якщо нічого не допоможе, робити операцію (як казала Леся, «за всяку ціну»). Про необхідність операції говорили всі лікарі, але вони ж і відмовлялися від неї, бо слабкий організм поетеси міг, на їх погляд, не витримати операції.

Найкращими хвилинами життя поетеси був час її творчої праці. Вся поринала в неї, не помічаючи, як минають години. І в хвилини душевного піднесення, і коли на серці негода, а страждання сковувало тіло, праця ставала найкращою розрадою і порятунком.

В цей час написана поезія:

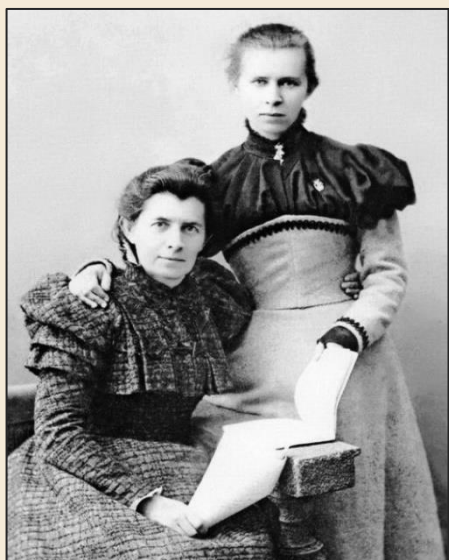
*«Слово, чому ти не твердая криця,
Що серед бою так ясно іскриться?
Чом ти не гострий, безжалісний меч,
Той, що здійма вражі голови з плеч?»*

У кінці травня 1897 року до Києва приїхала тітка Олена, щоб відправитися з Лесею в Крим, - і вони разом вирушили до моря, оселилися під Ялтою в Чукурларі. Саме там Леся познайомилася з Сергієм Костянтиновичем Мержинським, який тоді лікувався в Ялті

Теодор Більрот

від туберкульозу легенів. Перебування на морі, як завжди, покращило стан Лесі Українки. Вона менше втомлювалась, їла фрукти, спала по вісім годин, знову почала писати.

Леся Українка та Олена Пчілка

В 1898 році Леся Українка разом з матір'ю втретє лікується в Криму, де перебуває на віллі вірменського лікаря Мартироса Сергійовича Дерижанова, професійне спілкування переросло в дружбу зі всією родиною.

Лікар застосовував свою методику лікування нервових випадків: «...Dr. Дерижанов узяв мене під ферулу, поклав у ліжку і холодними витираннями, бромом, ваннами тощо вернув мене до нормального (більш чи менш) стану: зосталась тільки чимала втома і незначний наклін до дрожі, – врешті, се мій хронічний, ergo нормальний стан».

Кримський лікар дивувався, чому всі лікарі не зважали уваги на нерви, а лише на ногу, бо «нервність може стати ще більш на перешкоді операції, ніж анемія». Така неухважність до анамнезу лише шкодить пацієнтам і гальмує процес одужання.

В листопаді 1898 року Леся Українка познайомилася з Климентом Квіткою. Довідавшись, що він збирає та вивчає народну музику і вже записав чимало українських народних мелодій, Леся Українка запропонувала йому записати всі пісні, які вона зберігає в своїй пам'яті.

Оскільки нога її і дальше турбує, вона мріє про операцію, щоб назавжди побороти багаторічну недугу і стати нарешті здоровою людиною.

У грудні Леся поїхала до Умані, де в цей час перебував видатний німецький професор Ернст фон Бергман, який мав багатий досвід в операціях кінцівок, вражених туберкульозом, і до якого поетеса збиралася їхати в Берлін на консультацію і, можливо, на операцію. Лікар оглянув поетесу і запевнив її, що операція на хворій нозі можлива й навіть необхідна, що вона не тільки припинить страждання Лесі через хворий суглоб, але й, може, продовжить понівечену хворобою ногу. Навіть більше: є вірогідність, що туберкульоз кісток вдасться подолати! Професор Бергман вселив у Лесю оптимізм і сподівання на краще, бо вона давно хотіла зробити

Ернст фон Бергман

цю операцію, але лікарі весь час відмовлялися, посилаючись на слабкий організм.

7 лютого 1899 року в берлінській клініці професор Бергман зробив операцію на нозі, після чого вона ще довго вимушена була лежати в гіпсі. Операція пройшла успішно, хвора видужала.

Весь цей час не переривалося листування Лесі Українки й Сергія Мержинського. У січні 1901 року стан здоров'я Сергія Мержинського погіршився, і Леся вирішила поїхати до свого друга, - вона їхала доглядати вмираючого. Коли Леся приїхала, Сергій вже півроку як лежав, втратив голос, кашляв з кров'ю, температура постійно була високою... З березня 1901 року Сергій Костянтинович Мержинський помер. Під час похорону з Лесею стався сильний нервовий напад, вона ледве отямилась. Змучена й знесилена поетеса повернулася в Київ.

Климент Квітка в листі до Дмитра Косарика писав: «У Мінську Леся Українка нажила нову хворобу – туберкульоз легенів». Після смерті С.Мержинського у Лесі різко загострилось захворювання.

Щоб якось відновити фізичну і моральну втому, Леся вирішує поїхати в гості до письменниці Ольги Кобилянської на Буковину і Гуцульщину. У 1901 році письменниця вирушає на Буковину. Подорожуючи Буковиною, Леся Українка в листі до батька писала про специфіку лікування й побут у горах. Відпочинок пішов на користь, недуга відступила, стан покращився, повітря й гарне харчування сприяли новим творчим знайомствам. Тут також її консультує лікар Модест Левицький, який радить їй гірський клімат.

Леся Українка та Сергій Мержинський

Зустрічі з лікарями продовжувались і в Києві. Ремісії чергувались із загостреннями і спробами знайти спосіб полегшення страждань. Одним з блискучих Київських лікарів того часу був професор Феофіл Яновський. За його порадою Леся проходила фізіотерапевтичні процедури в приватній клініці доктора Йосипа Дейча. Оскільки стан здоров'я її не покращувався, за порадою всієї родини Косачів 18 листопада 1901 року Леся виїжджає на лікування до Сан-Ремо, живе в сім'ї Садовських, а опікується нею лікар Невадуров. Тут лікарі забороняють всяку серйозну роботу, щоб нічим не втомлювалася.

Леся Українка в Сан-Ремо

Більше п'яти місяців була Леся в Сан-Ремо і 7 травня 1902 року вона повертається в Київ, а потім їде в Швейцарію на консультацію. «Буде лікуватися не для того, аби не згинути, а для

того, щоб жити людиною, а не скрипучим деревом, що два віки живе та обидва без користі». В Цюріху була на прийомі в лікаря Ейхгорета. Він рекомендував ще раз поїхати на зиму до Італії. В Київ повертається через Відень, де була на прийомі в лікаря Германа Нотнагеля. Але стан здоров'я Лесі не покращується і вона знову з жовтня 1902 року по травень 1903 років лікується в Сан-Ремо.

Лікарі обмежують час її літературної праці, а їй потрібний заробіток, бо дедалі трудніше жити без власних безконтрольних фондів. Дорогою додому, в зв'язку з погіршенням здоров'я, Леся Українка консультується у професора Гюгенена в Цюріху, а потім знов у лікаря Германа Нотнагеля у Відні. 7 червня Леся повернулася до Києва.

«Тридцятилітня війна» з туберкульозом, як називала сама Леся Українка своє безконечне лікування, гнала її світами. Дві зими – 1902-1903 років – прожила в Італії. Помітного покращення немає. Повернувшись додому, Леся турбувалася своїм майбутнім. Їхати в далекі теплі краї, Італію чи Єгипет, нема грошей. Лишатись на зиму в Києві надто небезпечно. Україна сприятлива для неї тільки влітку, коли є вдосталь тепла і сонця.

Можливо, що вона тоді мала намір побувати на Кавказі, де і зима тепла, і життя трохи дешевше. До того ж у Тбілісі другий рік працював на посаді помічника секретаря окружного суду її товариш Климент Квітка. З вересня 1903 року Леся лікується на Кавказі. Перед від'їздом в Україну Леся в квітні 1904 року була на прийомі в лікаря, який визнав, що в грудях хворобливі процеси спинилися, залишилися тільки сліди від того, що було. Перебування в Грузії сприяло лікуванню туберкульозу легень.

Дві зими підряд (1905-1906) нікуди з Києва не виїздила. Взагалі ж це були останні Лесині зими в Києві. Громадські справи та творча робота над новими драматичними творами заповнили письменницю настільки, що вона забула про будь-який режим свого побуту, відмовилась від профілактичного лікування і лікарських порад. Усе це разом руйнувало Лесине здоров'я.

Дуже її втомлює велике товариство, в середовищі якого багато галасу і різних дискусій на гострі сучасні теми. В березні 1907 року Леся Українка на прийомі в лікаря Фаворського, який порадив поїздку до Криму, в зв'язку із загальним поганим станом здоров'я. Відкладати було вже нікуди – 9 березня вона разом з Квіткою виїхала до Ялти на лікування. Квітка на той час почував себе не на багато краще від неї. В той час його перевели з Київської губернії в Сімферопольський суд. Мабуть в Криму вони й домовилися про одруження. Леся з Климентом повернулися до Києва і без найменшого розголосу 25 липня 1907 року обвінчались у Вознесенській церкві.

Настав зовсім новий етап життя. Леся практично з липня до грудня місяця не одержувала матеріальної допомоги від батьків і доводилося шукати засоби для існування. Основне навантаження лягло на Леся. Вона багато працювала: займалась перекладами, давала уроки тощо. І тим не менше, з метою лікування виконувала поради лікарів. На початку листопада Леся пише мамі, що була в лікаря, який знайшов у неї хворобу нирок, а на початку грудня лікар П. А. Тамбурер діагностував у неї туберкульоз нирок.

Після операції кульшового суглоба був анкілоз, тому лікарі не могли дослідити кожен нирок окремо, побачивши, що в неї туберкульоз нирок, думали, що лише одної і пропонували зробити операцію. У квітні 1908 року Леся Українка і Климент Квітка приїжджають у Берлін до професора Ізраелі на консультацію. При обстеженні у Лесі Українки був діагностований туберкульоз обох нирок, а також сечового міхура. Операція неможлива. Її призначають кліматичне лікування й лікування іхтіолом та сироліном поперемінно. З Берліна Леся і Квітка повертаються в Київ, а з Києва поїхали в Євпаторію. Людмила Михайлівна Старицька-Черняхівська згадувала: «... Вернулась вона з Берліна з ясным розумінням холодного неминучого вироку передчасної смерті. За медичними прогнозами їй залишалось право на два роки життя - вона прожила майже п'ять років». В грудні 1908 року подружжя виїхало в Грузію і зупинилося в Телаві.

У листопаді 1909 року Леся і Квітка виїхали в Єгипет на зиму. Там вона лікується ін'єкціями туберкуліну, але в травні 1910 року повертається на Кавказ з невиразними здобутками щодо здоров'я.

В Єгипті Леся перебувала три зими, але стан здоров'я її не покращувався. В одному з листів вона призналася: «Щодо мене, то і тутешній лікар воліє мене ніяк не зачіпати, бо людей з такою «рідкою» слабкістю, як у мене, він сам признається, бачив тільки двох за весь свій вік – і не знає, як з такими обходитися. Тим часом се шкода, що нема хоч яких паліативів, бо досить мене мучать всякі болі в поражених місцях і те, що раз-у-раз нудить (сього торік не було), але видко, окрім Єгипта, нема мені лікарства, бо приписаного мені іхтіолу не приймає мій організм, а від сироліну виразних наслідків не бачу. Через те я все марю про Єгипет». Повернувшись з Єгипту в Україну, потім їде знову у Крим і на Кавказ.

Леся Українка в останні роки життя

29 травня 1913 року за півтора місяці до смерті Леся Українка пише матері з Кутаїсі: «...Я нездужаю, температура щодня підвищена (дуже часто вище 38), і вся єгипетська поправка вже, здається, відходить в легенду. Речі продовжуємо продавати,

але не завжди є на них покупці...». Дізнавшись про тяжкий стан доньки, Олена Пчілка кинула всі свої редакторські та видавничі турботи і разом з найменшою донькою Ізидорою 4 липня приїхала в Кутаїсі. Рідній матері важко було впізнати Лесю – так її вимучила недуга.

Наступного дня зібрався консилиум лікарів у справі здоров'я і лікування Лесі Українки. Консилиум порадив повезти Лесю «в гори, де досить висока і суха місцевість – в Сурамі».

9 липня Лесю перевозять із Кутаїсі в Сурамі, а 13 липня мати написала дочці Ользі із Сурамі: «Взагалі Лесин стан такий поганий, що я вже трачу всяку надію». Стан хворої постійно погіршувався і 19 липня (1 серпня) в першій годині ночі Леся Українка померла на руках матері й у присутності чоловіка.

Поетеса захоплює нас незламною силою духу, адже, перемагаючи постійний біль, вона мужньо вела «тридцятилітню війну» з невиліковною хворобою постійно шукаючи шляхи та методи перемогти цю недугу.

Ресурси Інтернет:

1. Біографія - Леся Українка - Google Sites- Режим доступу: <https://sites.google.com/site/lesaukraienka1617/biografia>
2. Генік С. М. «Тілесна драма» Лесі Українки (хвороби і смерть Лесі Українки) / С. М. Генік // Прикарпатський вісник НТШ. Пульс. - 2013. - № 4. - С. 195-217. - Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pvntsh_pul_2013_4_25
3. До 140-річчя від дня народження Лесі Українки: поетеси ... - Режим доступу: https://cdiak.archives.gov.ua/v_do_140_narodzhennia_Lesi_Ukrainky.php
4. Енциклопедія життя і творчості Лесі Українки. - Режим доступу: <https://www.l-ukrainka.name>
5. Життя і творчість Лесі Українки – Освіта.UA. - Режим доступу: https://ru.osvita.ua/vnz/reports/ukr_lit/14073/
6. Леся Українка - Біографія (СКОРОЧЕНО) / Бібліотека - Режим доступу: <https://ukrclassic.com.ua/katalog/u/ukrajinka-lesya/2324-lesya-ukrajinka-biografiya-skorochoeno>
7. Леся Українка: Будь гарячий або холодний. Але не теплий. - Режим доступу: <https://www.ukrinform.ua/rubric-culture/3188591-lesa-ukrainka-bud-garacij-abo-holodnij-ale-ne-teplij.html>
8. Леся Українка - Вікіпедія. - Режим доступу: https://uk.wikipedia.org/wiki/Леся_Українка

9. Леся Українка - видатна українська письменниця. - Режим доступу : <http://lesyaukrainka.org.ua/>
10. Леся Українка. Геніальна дочка українського народу. - Режим доступу : <https://ua.korrespondent.net/showbiz/culture/4069052-lesia-ukrainka-henialna-dochka-ukrainskoho-narodu>
11. Леся Українка – завжди сучасна / Волинський - Режим доступу: <https://vnu.edu.ua/uk/articles/lesya-ukrayinka-zavzhdi-suchasna>
12. Леся Українка - письменниця, що стала символом України. - Режим доступу : <https://yavoriv-info.com.ua/novini/novini-lvivshhini/lesya-ukrainka-pismennicya-shho-stala-simvolom-ukraini>
13. Леся Українка. Порятуй мене від самої себе . - Режим доступу : <https://www.ukrinform.ua/rubric-culture/3063075-lesa-ukrainka-poratuuj-mene-vid-samoi-sebe.html>
14. Михайло Драй-Хмара Леся Українка: життя й творчість. - Режим доступу: <https://www.l-ukrainka.name/uk/Studies/1926DrajXmara.html>
15. Леся Українка (Татьяна Панасенко) - Режим доступу: <https://www.yakaboo.ua/lesja-ukrainka-2204014.html>
16. 1 серпня – день смерті Лесі Українки від туберкульозу ... Режим доступу: <https://www.prostir.ua/?news=1-serpnya-den-smerti-lesi-ukrajinky-vid-tuberkulozu>
17. Пустовіт В. Слідами Лесі Українки: Волинь, Київ, Буковина ... - Kraina Ua. - Режим доступу: <https://kraina-ua.com/ua/news/den-narodjennya-lesi-ukrainki>
18. Пустовіт В. Соціокомунікативний аспект медичної теми в епістолярії Лесі Українки / В. Пустовіт // Образ. - 2016. - Вип. 3. - С. 74-83. - Режим доступу: file:///C:/Users/USER_2~1.ABO/AppData/Local/Temp/obraz_2016_3_10.pdf
19. Чому захворіла Леся Українка? - «Волинь» — незалежна - Режим доступу: <https://www.volyn.com.ua/news/67001-chomu-zakhvorila-lesya-ukrainka.html>
20. Українка Леся - Біографія - Режим доступу: http://ukrlit.org/ukrainka_lesia
21. Цікаві факти з життя Лесі Українки. - Режим доступу: <https://findbook.com.ua/culturenews/cikavi-fakty-z-zhyttya-lesi-ukrayinky>
22. Що потрібно знати про Лесю Українку, щоб розуміти її - Режим доступу: <https://suspilne.media/104488-so-potribno-znati-pro-lesu-ukrainku-sob-rozumiti-ii-tvorcist-do-150-ricca-pismennici/>